

Lokalne obywatelstwo społeczne i jego uwarunkowania

Przykład wychowania przedszkolnego

dr hab. Maria Theiss
Instytut Polityki Społecznej
Wydział Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych
Uniwersytet Warszawski

Prezentacja na seminarium EUROREG 28.03.2019

Politykę społeczną zwykło się pojmować jako działalność państwa ukierunkowaną na podnoszenie standardu i jakości życia ludzi. Książka *Lokalne obywatelstwo społeczne w polityce społecznej. Przykład wychowania przedszkolnego* proponuje spojrzenie dopełniające tę perspektywę. W jego centrum jest zainteresowanie polityką społeczną jako zbiorem formalnych i nieformalnych zasad członkostwa we wspólnocie politycznej na poziomie lokalnym. Praca rozwija autorską koncepcję lokalnego obywatelstwa społecznego rozumianego jako status osób we wspólnocie politycznej, wyrażony w realnym dostępie do usług publicznych świadczonych w gminie. Jej zastosowanie w badaniach nad polityką wychowania przedszkolnego w Polsce ujawniło mechanizmy różnicowania pozycji obywateli między gminami i wewnątrz nich. Badania empiryczne zrealizowane w czterech miejscowościach pozwoliły przy tym stwierdzić, że wzorce lokalnego obywatelstwa społecznego w edukacji przedszkolnej przełamują dychotomie teoretycznych stanowisk – są specyficznym połączeniem ideału egalitaryzującego uniwersalizmu i koncepcji zespolenia uprawnień z określonymi obowiązkami rodzica-obywatela gminy.

Atutem książki jest jej temat – obywatelstwo społeczne. Aktualność tej problematyki w czasach wyłaniania się nowego ładu społeczno-politycznego oraz nowego, opartego na usługach społecznych (do których należy opieka przedszkolna) modelu polityki społecznej jest niekwestionowana. Zaletą opracowania jest też bez wątpienia przyjęte w pracy nowatorskie podejście do lokalnego obywatelstwa społecznego oraz przeprowadzona starannie analiza empiryczna. Choćby dla tych powodów warto podjąć lekturę książki interesującej nie tylko dla czytelników zajmujących się zawodowo tą problematyką, lecz także dla wykładowców i studentów polityki społecznej i innych nauk społecznych.

z recenzji wydawniczej
prof. UŁ dr hab. Jerzego Krzyszkowskiego

www.scholar.com.pl

Wydział Nauk Politycznych
i Studiów Międzynarodowych
Uniwersytet Warszawski

Lokalne obywatelstwo społeczne w polityce społecznej

Lokalne obywatelstwo społeczne w polityce społecznej

Przykład wychowania przedszkolnego

Maria Theiss
redakcja naukowa

Wydawnictwo Naukowe
SCHOLAR

Kontekst kategorii lokalne obywatelstwo społeczne: różnorodność koncepcji obywatelstwa

- nauki prawne: **prawny związek** jednostki z państwem: status lub stosunek prawny (np. Pudzianowska 2013, Sieniow 2013)
 - nauki o polityce: obywatelstwo jako **instytucja społeczno-polityczna** (np. Trzeciński 2006, Kymlicka 2009, Brubaker 1990)
 - nauki o polityce i socjologia: obywatelstwo (obywatelskość) jako **cnota** (np. Ossowska 1946, Homa 2013)
 - nauki o polityce i socjologia: obywatelstwo (obywatelskość) jako **praktyka** partycypacji politycznej (np. Raciborski 2011, Wódz 2004)
 - socjologia i polityka społeczna: obywatelstwo jako **faktyczne możliwości** korzystania z praw społecznych (np. Turner 2009, Kwiatkowska 2010)
- **składniki/wymiary** obywatelstwa:
- zasięg (*extent*)
 - treść (*content*)
 - głębia (*depth*)
- **różny zakres** pojęcia:
- od (tylko) statusu formalnego do zbioru instytucji, praktyk i tożsamości

Obywatelstwo a obywatelstwo społeczne

- autor/popularyzator koncepcji obywatelstwa społecznego - **T. Marshall** (1950): obywatelstwo jako „*status osoby, który wyraża się w jej uprawnieniach oraz obowiązkach i wynika z członkostwa we wspólnocie politycznej*”
- **trzy generacje praw** obywatelskich wg T. Marshalla: prawa cywilne, polityczne i społeczne/socjalne →
- obywatelstwo jako *genus proximum*, a **prawa społeczne jako *differentia specifica*** obywatelstwa społecznego (uwaga: prawa w szerokim znaczeniu)
- spory terminologiczne: *social citizenship*: obywatelstwo **społeczne czy socjalne?**
- normatywny wymiar obywatelstwa społecznego: jego **dwa ideały** w polityce społecznej:
 - **uniwersalizm** świadczeń i usług społecznych (prawo podmiotowe, dla wszystkich, bezpłatne, bezwarunkowe) (por. np. Powell 2008)
 - **aktywne obywatelstwo** społeczne: rola powinności/ obowiązków w statusie obywatela – m.in. praca, partycypacja, przezorność (np. Rymsza 2013)

Badania nad obywatelstwem społecznym przykłady zastosowań kategorii

- *The Social Citizenship Indicator Program (SCIP)*: międzynarodowy system wskaźników instytucjonalnych dot. działania **systemów zabezpieczenia społecznego**: „*papierek lakmusowy do oceny jaka jest pozycja różnych grup społecznych pod względem ich praw i obowiązków*” (Kvist 2008)
- analizy **dokumentów urzędowych** i dyskursu publicznego: konstrukcja relacji między prawami a obowiązkami obywateli (np. Schinkel 2010 i kategoria *earned citizenship* w lokalnej polityce integracyjnej)
- Badania *welfare state attitudes*: badania **postaw obywateli** odnośnie do przysługiwania różnym grupom społecznym praw socjalnych i obowiązków (np. Clasen van Oorshot 2002, Svallfors 2012)
- (lokalne) case studies: badania lokalnych **praktyk świadczenia usług** i politycznej mobilizacji obywateli (np. Maciejewska, Marszałek 2010, Guentner 2016)

Lokalne obywatelstwo społeczne: przesłanki teoretyczne

- Mnogość pokrewnych pojęć i luka w teorii obywatelstwa społecznego dot. lokalnego poziomu (choć np. J. Wódz 2004) → **potrzeba wyodrębnienia lokalnego obywatelstwa społecznego**
- **Argumenty z roli i różnorodności lokalnych wspólnot politycznych:**
 - historycznie lokalny kontekst pojęcia: *CITizenship* (np. Isin, Turner 2002)
 - różnorodność wartości, interesów i zasobów wspólnot lokalnych
 - usługi polityki społecznej jako amalgamat działań centralnych i lokalnych
 - członkostwo we wspólnotach politycznych różnego poziomu: *multi-level citizenship* (np. Bodnar 2008)
 - wielopoziomowość tożsamości obywatelskich: *multi-tier/multilayered citizenship* (np. Yuval-Davis 2011)
- **Argumenty z roli nieformalnych praktyk społecznych i glokalizacji:**
 - krytyka, m.in. feministyczna: od *legal citizenship* do *substantive citizenship* (np. Glenn 2011)
 - teza o spadku roli państwa w gwarantowaniu praw społecznych: *postnational citizenship, denationalized citizenship, flexible citizenship* (Soysal 1994, Benhabib 2007, Bosniak 2000, Sassen 2003, Ong 1999)
 - konflikt w mieście: silny kapitał – słabi obywatele: *urban citizenship, microcitizenships* i *insurgent citizenship* (Holston 2007, Centner 2012, Kowalewski 2016)

Lokalne obywatelstwo społeczne (LOS)

propozycja definicji

- w wąskim znaczeniu: *status osoby wyrażający się w praktycznym dostępie do świadczeń i usług oferowanych przez lokalne podmioty polityki społecznej*
- w szerokim znaczeniu: *perspektywa badawcza polityki społecznej zorientowana na rozpoznawanie mechanizmów wytwarzania różnicowań i nierówności w lokalnej polityce społecznej (Theiss 2018: 48 i nast.)*
 - ramy dla stosowania tej perspektywy: następny slajd

Cechy lokalnej wspólnoty politycznej różnicujące obywatelstwo społeczne między gminami

Punty odniesienia –
główne ideały dotyczące
reguł działania instytucji:

Sfera *politics* –
lokalny
proces polityczny,
z którego wyłania
się lokalne
obywatelstwo
społeczne.

Rola m.in.:

- orientacji władz i urzędników,
- sieci współpracy,
- partycypacji mieszkańców.

LOKALNE OBYWATELSTWO SPOŁECZNE

- status osoby
wyrażający się w
dostępie do
świadczeń i usług
lokalnej polityki
społecznej

odczytywany z reguł
działania instytucji
polityki społecznej

W jakich sferach
odczytywane reguły:

- 1) lokalne przepisy prawne
- 2) nieformalne wzory działań instytucji lokalnych
- 3) dyskursy, w tym m.in. przekonania nt. zasad zasługiwania na wsparcie państwa

czego dotyczą reguły:

Zakres podmiotowy

obywatelstwa społecznego (dla kogo świadczenia/usługi/kto we wspólnocie politycznej)

Hojność obywatelstwa społecznego

(jaki świadczenia/usługi są dostępne)

Zasady (priorytetowego)

dostępu do świadczeń i usług dla członków wspólnoty politycznej, w tym m.in. **związek praw z obowiązkami**

THOMASA
MARSHALLA IDEAŁ
OBYWATELSTWA
SPOŁECZNEGO JAKO
EGALITARYZMU

Między dwoma
ideałami:
pytania o
**zróżnicowania
i nierówności**
wytwarzane
przez lokalną
politykę
społeczną

Zróżnicowania
międzygminne

Zróżnicowania
wewnątrz-
gminne

IDEAŁ AKTYWNEGO
OBYWATELSTWA:
PRAWA POWIĄZANE
Z OBOWIĄZKAMI

Specyfika ujawniających się lokalnie praktyk politycznych, różnicujących status różnych osób i grup

Badania własne: koncepcja

- Projekt badawczy „*Lokalne obywatelstwo społeczne na przykładzie usług opiekuńczych nad dziećmi do lat 5*”, NCN 2012-2015
- Problematyka badawcza:
 - Jakie są formalne, nieformalne i dyskursywne różnice w LOS w sferze wychowania przedszkolnego w 4 gminach?
 - Jak na te różnice wpływają: postawy władz, sieci współpracy, partycypacja mieszkańców?
- Komponenty i metody: *case study* 4 gmin (poniżej) – podobne: lokalizacja, sytuacja demograficzna, gospodarcza, finansowa; różnice: skolaryzacja przedszkolna
- w nich: analiza dokumentów urzędowych, (łącznie: 63 IDle), analiza sieciowa, 6 fokusów, 2 mini-sondaże (2x N=60)

	gminy wiejskie		miasta	
	Bocianów	Żuków	Stalowa Góra	Dąbrowa
Odsetek 3-4 latków objętych w 2012 r. wychowaniem przedszkolnym	13%	61%	61%	92%

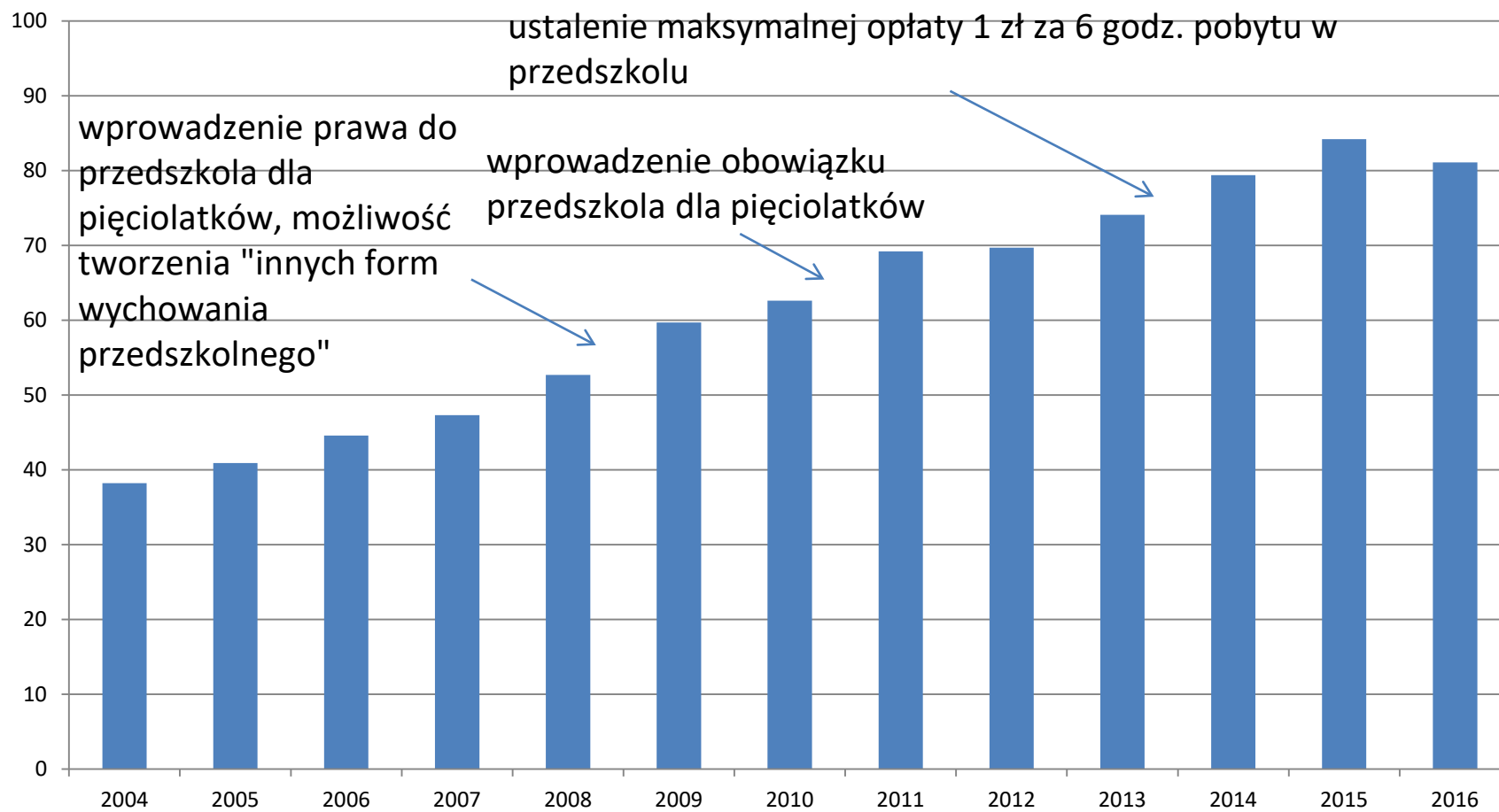
Lokalne obywatelstwo społeczne osadzone krajowym kontekście
Krajowe zmiany regulacji dot. wychowania przedszkolnego → w kierunku obywatelstwa społecznego na poziomie krajowym

- **Wzrost upowszechnienia przedszkolnego** jednym z większych sukcesów polityki społecznej w Polsce po 2004 r. (między 2004 a 2017 r. wzrost stopy skolaryzacji 3-5 latków z 35% do 88%)

Ważniejsze zmiany prawne ostatnich lat:

- **Prawo podmiotowe do przedszkola:** obowiązkowa zerówka dla 6 latków (2004) → prawo do przedszkola dla 5 latków (2009) → 4 latków (2015) → 3 latków (2017)
- **Tańsze przedszkola:** bezpłatność 5 godz. dziennie (2010) → maksymalnie 1 zł/godz. (2013)
- **Zmiany zasad rekrutacji:** (2013) przeniesienie z rozporządzenia na poziom ustawy, do kryteriów dodano: wychowanie dziecka w rodzinie wielodzietnej oraz niepełnosprawność dziecka lub rodzeństwa
+ maksymalnie 6 „**kryteriów lokalnych**” do uchwalenia przez gminę → od 2017 te kryteria mają zastosowanie tylko przy wyborze placówki
- **finansowanie przedszkoli** – od finansowania ze środków własnych do relatywnie wysokiej „dotacji na dofinansowanie zadań własnych” w tej sferze

Związek regulacji prawnych i upowszechniania się wychowania przedszkolnego dzieci w wieku 3-5 lat w Polsce

Formalny aspekt LOS (1): lokalne kryteria w rekrutacji do przedszkoli na 2015/2016 = aktualne kryteria pierwszeństwa wyboru placówek

Stalowa Góra (niska skolaryzacja przedszkolna)	Dąbrowa (wysoka skolaryzacja przedszkolna)
1) dziecko, którego samotny rodzic lub oboje rodzice <u>aktualnie świadczą pracę na podstawie umowy o pracę w pełnym wymiarze czasu pracy</u>, uczą się w systemie dziennym lub prowadzą działalność gospodarczą oraz <u>rozliczają podatek dochodowy od osób fizycznych w Urzędzie Skarbowym w SG</u> (32 pkt); 2) dziecko, którego samotny rodzic lub oboje rodzice <u>aktualnie świadczą pracę na podstawie umowy o pracę w pełnym wymiarze czasu pracy</u>, uczą się w systemie dziennym lub prowadzą działalność gospodarczą (16 pkt); 3) dziecko zamieszkałe w obwodzie szkoły, na terenie której znajduje się dane przedszkole (8 pkt); 4) dziecko nie zostało przyjęte do przedszkola w poprzednim roku (4 pkt); 5) dziecko, którego rodzeństwo obecnie jest wychowankiem przedszkola (...) (2 pkt); 6) co najmniej dwoje dzieci zgłaszanych przez rodziców po raz pierwszy do danego przedszkola (1 pkt).	1) rodzeństwo kandydata uczęszcza do przedszkola (30 pkt); 2) oboje rodzice kandydata <u>pracują lub uczą się w trybie dziennym</u> (20 pkt); 3) jedno z rodziców kandydata <u>rozlicza się w Urzędzie Skarbowym w D, wskazując w rozliczeniu adres zamieszkania w D</u> (20 pkt); 4) rodzina jest <u>klientem Ośrodka Pomocy Społecznej w D</u> (8 pkt); 5) wybór danego przedszkola jako najbardziej preferowanego (4 pkt).

Formalny aspekt LOS (2): lokalne kryteria w rekrutacji do przedszkoli na 2015/2016 = aktualne kryteria pierwszeństwa wyboru placówek

Bocianów (niska skolaryzacja przedszkolna)	Żuków (wysoka skolaryzacja przedszkolna)
1) dziecko mieszka do 5 km od placówki (5 pkt); 2) dziecko, którego samotny rodzic lub oboje rodzice <u>aktualnie świadczą pracę na podstawie umowy o pracę</u>, uczą się w systemie dziennym lub prowadzą działalność gospodarczą (5 pkt); 3) dziecko, którego <u>rodzice deklarują czas przebywania w placówce powyżej 5 godz. dziennie</u> (4 pkt); 4) dziecko kontynuuje uczęszczanie do danej placówki (2 pkt).	1) dziecko, którego samotny rodzic lub oboje rodzice <u>aktualnie świadczą pracę na podstawie umowy o pracę</u>, uczą się w systemie dziennym lub prowadzą działalność gospodarczą (8 pkt); 2) rodzeństwo kandydata uczęszcza do przedszkola (4 pkt); 3) dziecko, którego <u>rodzice deklarują czas przebywania w placówce powyżej 5 godz. dziennie</u> (2 pkt).

Nieformalny wymiar działania instytucji lokalnych – gminne praktyki wokół rekrutacji do przedszkoli (1)

Rodzaj nieformalnego mechanizmu	Stalowa Góra (niska skolaryzacja przedszkolna)	Dąbrowa (wysoka skolaryzacja przedszkolna)	Bocianów (niska skolaryzacja przedszkolna)	Żuków (wysoka skolaryzacja przedszkolna)
Zniechęcanie rodziców do ubiegania się o miejsce w przedszkolu	+	-	++	-
Wydłużanie procedur rekrutacyjnych	++	+	++	+
Tworzenie nieformalnych list rezerwowych	++	+	+	-
Uwzględnianie różnych form odwołań i zażaleń	+++	++	+	-
Stosowanie „awaryjnego przyjmowania”	+++	++	+	+

Nieformalny wymiar działania instytucji lokalnych – gminne praktyki wokół rekrutacji do przedszkoli (2)

- [Badacz: czy są jakieś odwołania?]
- *Są. To znaczy formalnych odwołań nie ma, to są prośby rodziców o ponowne rozpatrzenie wniosku. Dlatego, że przyjęcie do przedszkola to nie jest decyzja administracyjna, od której przysługuje odwołanie zgodnie z kodeksem postępowania administracyjnego.*
- [Badacz: Takie nieformalne odwołania, listy rezerwowe?]
- *Tak (SG 9, 193)*

...tak, wtedy następuje druga, niby rekrutacja, jak mówiłam. Patrzymy, kto może zostać, gdzie przyjęty. Mam 15-20 odwołań, dychę mogę przyjąć. (SG 5, 130)

Dyskursywny wymiar LOS:

gminne lokalne dyskursy wokół rekrutacji do przedszkoli

Dominujący, oficjalny dyskurs: uniwersalityczny: przedszkola dla „wszystkich naszych dzieci”

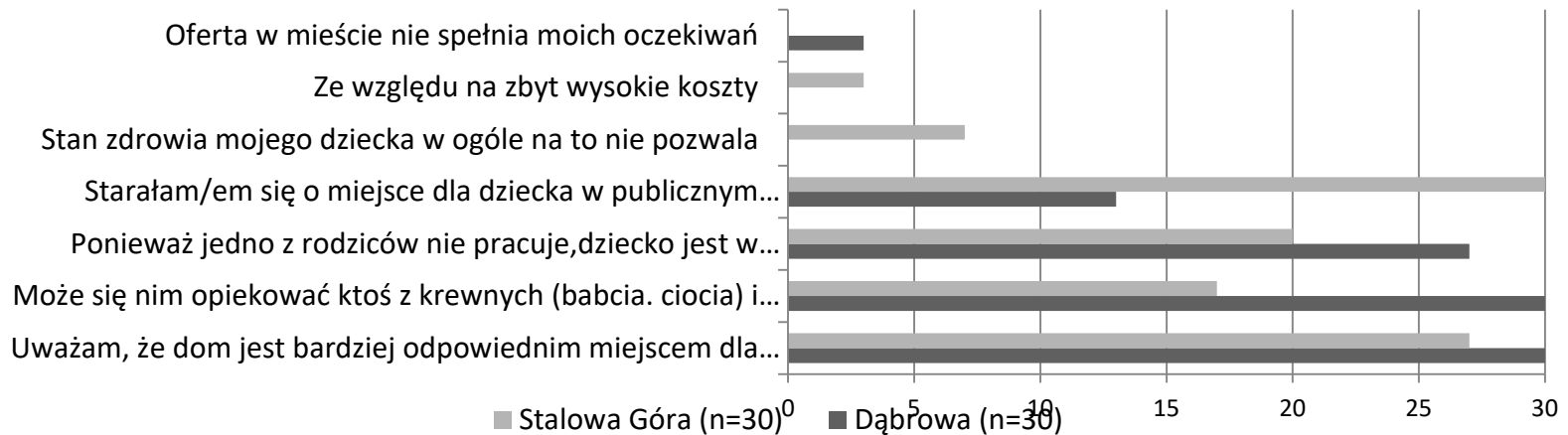
- *„najszcześliwszym rozwiązaniem byłaby odpowiednia ilość miejsc, żeby zaspokoić wszystkie potrzeby”*
- *„To dla naszych mieszkańców jest. Obcy się raczej nie prześlizgnie”*

Dyskurs konstruujący potrzebę (tj. trudna sytuacja życiowa, praca i zaangażowanie rodziców)

- *„No chcieliśmy pomóc. W ekstremalnych przypadkach, trudne sytuacje życiowe (Badaczka: a jakie to np.?) No zgon jednego z rodziców, przeprowadzenie się, kupienie mieszkania tutaj, rodzice tu pracują. I trzeba przyjąć”.*
- *„gdyby zależało to ode mnie na pewno pozostawiłabym w przedszkolu dzieci, które uczęszczają do przedszkola, ale uczęszczają przez mniej więcej 7 godzin. Nie te, które przychodzą na 5 godzin (...) dla tych, którzy nie potrzebują całodzienniej opieki”.*
- *„pani dyrektor to ustala z panem wójtem, to oni ustalają te kryteria. Jak będzie pan rozmawiał z panią dyrektor to niech się pan zapyta czyje dzieci są przyjmowane do przedszkola w większości. Czy to są dzieci rolników, czy mieszkańców naszej gminy ale pracujących poza gospodarstwem. (Badacz: a pana pogląd jest jaki?) Ja myślę, że więcej poza gospodarstwem jest przyjmowanych (...). (Badacz: Czyli jednak rolnikom trudniej jest tutaj się przebić?) Może pani dyrektor co innego na to powie, że rolnicy nie chcą dzieci wysyłać do przedszkoli.”*

Wybrane różnice dostępności i użyteczności wychowania przedszkolnego

Dlaczego Pana/-i dziecko nie uczęszcza do przedszkola? (dotyczy respondentów, którzy mają dziecko w wieku 3–4 lat niechodzące do przedszkola; większa liczba odpowiedzi możliwa)

- Różnice w długości otwarcia przedszkoli: od 7 godz. (w Żukowie) do 11,5 godz. (w Stalowej Górze), różne godziny działania placówek i godziny do której realizacja podstawy programowej
- Różnice w opłacanych przez gminę zajęciach dodatkowych: Bocianów: angielski i logopeda, Żuków: liczne zajęcia, oba miasta: brak zajęć płatnych przez gminę

Uwarunkowania hojnego LOS w sferze wychowania przedszkolnego

- Niepotwierdzona hipoteza o istotnym wpływie tradycyjnie rozumianej partycypacji obywatelskiej
- Rozpoznana **kluczowa rola funkcjonalnej „triady”**:
 - silny lider polityczny,
 - zintegrowany zespół kompetentnych *policy-makers*, obejmujący: wójta/prezydenta, naczelnika wydziału oświaty, radnych z komisji oświatowej rady gminy i ewentualnie dyrektorów placówek,
 - działania na rzecz uruchamiania zasobów społecznych wokół przedszkoli dla ich lepszego funkcjonowania (kapitał społeczny/koprodukcja)
- Duże znaczenie wzorców „**przyziemnego**”, **nieformalnego zaangażowania obywatelskiego** rodziców w politykę przedszkolną (usługi, czas, pośredniczenie w kontaktach, partycypacja finansowa)
- Źródła wewnątrzgminnych różnicowań lokalnego obywatelstwa społecznego: niedofinansowanie lokalnej oświaty publicznej

Lokalne obywatelstwo społeczne: wybrane wnioski teoretyczne z badania

- Można zasadnie mówić o różnicach w lokalnym obywatelstwie społecznym – o **odmiennym statusie mieszkańców gmin**, wyrażającym się w różnicach dostępności usług, ich zakresie i jakości
- Specyficzne połączenie ideałów OS
 - Marshallowskiego **uniwersalizmu** i
 - **akcentowania obowiązków** rodziców, związanych z faktem posyłania dzieci do przedszkoli. Do tych dyskursywnie tworzonych obowiązków rodzica-lokalnego obywatela należało w szczególności: wykonywanie pracy zawodowej lub jakiejś aktywności związanej z rynkiem pracy, opłacanie podatków w gminie, pozostawianie dziecka w przedszkolu na czas dłuższy niż pięć godzin i wnoszenie opłaty za płatne godziny, a także partycypacja w działaniach przedszkola i nieprzyjmowanie postawy roszczeniowej
- LOS w sferze wychowania przedszkolnego w danej gminie może mieć **zarówno egalitaryzujące funkcje** (w znaczeniu Marshalla – tj. równej dostępności usług publicznych), jak i **stratyfikować obywateli**, rozróżniając np. między „dobrym rodzicem, zaangażowanym w życie przedszkola”, a „rodzicem wyłącznie roszczeniowym”

Cytowane prace

- Benhabib, S. (2002). Transformations of citizenship : The case of contemporary Europe. *Government and Opposition*, 37(4), 439–465.
- Bodnar, A. (2008). *Obywatelstwo wielopoziomowe. Status jednostki w europejskiej przestrzeni konstytucyjnej*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Brubaker, W.R., (1990). Immigration, citizenship and the nation-state in France and Germany, *International Sociology*, 5(4), 379–407.
- Centner, R. (2012). Microcitizenships: Fractious forms of urban belonging after Argentine neoliberalism. *International Journal of Urban and Regional Research*, 36(2), 336–362.
- Clasen, J., van Oorschot, W. (2002). Work, welfare and citizenship: diversity and variation within European (un) employment policy. W: J. Goul Andersen, J. Clasen, K. Halvorsen (red.), *Europe's New State of Welfare. Unemployment, Employment Policies and Citizenship*, 233–245.
- Glenn E.N. (2011). Constructing citizenship: Exclusion, subordination, and resistance, *American Sociological Review*, 76(1).
- Holston, J. (2007). *Insurgent Citizenship*. Princeton: Princeton University Press
- Homa, T. (2013). *Obywatelskość. Wybrane europejskie ujęcia filozoficzne i kulturowe. Studium historyczno-hermeneutyczne*. Kraków: Akademia Ignatianum, Wydawnictwo WAM.
- Kowalewski, M (2016). *Protest miejski. Przestrzenie, tożsamości i praktyki niezadowolonych obywateli miast*. Kraków: Nomos.
- Kymlicka, W. (2009). *Współczesna filozofia polityczna*, przeł. A. Pawelec. Fundacja Aletheia, Warszawa.
- Kwiatkowska, A. (2010). Koncepcja obywatelstwa w teorii feministycznej. W: J. Raciborski (red.), *Praktyki obywatelskie Polaków*. Warszawa: IFiS PAN.
- Kvist, J. (2008). *Measuring welfare states: Problems and possibilities in cross-national studies*, konferencja „The Future of Social Citizenship: Politics, Institutions and Outcomes”, Stockholm,.
- Maciejewska, M, Marszałek, M. (2010). *Obywatelstwo i płeć w neoliberalnym mieście. Warunki życia młodych kobiet w Wałbrzychu*, Biblioteka Online Think Tanku Feministycznego
- Ossowska, M. (1946). *Wzór obywatela w ustroju demokratycznym*. Warszawa: Zarząd Główny Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego.
- Powell, M. (2008). A welfare state without citizens? Formez – Giannini Research, Biblioteka Formez.
- Pudzianowska, D. (2013). *Obywatelstwo w procesie zmian*, seria LEX. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Raciborski, J. (2011). *Obywatelstwo w perspektywie socjologicznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Rymśza, M. (2011). Więziotwórcze funkcje przedsiębiorstw społecznych, *Polityka Społeczna* (7), 14–18. Rymśza, M. (2013). The two decades of social policy in Poland: From protection to activation of citizens, w: A. Evers, A.M. Guillemard (red.), *Social Policy and Citizenship: The Changing Landscape*. Oxford–New York: Oxford University Press.
- Schinkel, W. (2010). The virtualization of citizenship. *Critical Sociology*, 36(2).
- Sieniow, T. (2013). *Nabywanie obywatelstwa polskiego*. Lublin: Fundacja na Rzecz Państwa i Prawa.
- Svallfors, S. (red). (2012). *Contested welfare states: Welfare attitudes in Europe and beyond*. Stanford: Stanford University Press.
- Turner, B.S. (2009). T.H. Marshall, social rights and English national identity. *Citizenship Studies*, 13(1).
- Wódz, J. (2004). Aktywność lokalna, obywatelstwo lokalne, polityka na szczeblu lokalnym, w: P. Gliński, B. Lewenstein, A. Siciński (red.), *Samoorganizacja społeczeństwa polskiego: III sektor i wspólnoty lokalne w jednoczącej się Europie*. Warszawa: IFiS PAN.

Dziękuję za uwagę

m.theiss@uw.edu.pl